

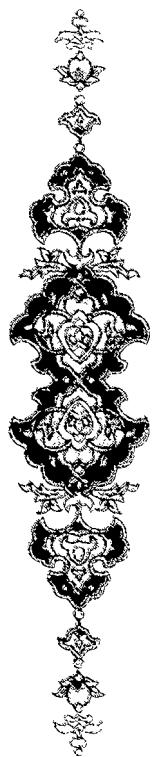
تأمل در وضعیت پژوهش‌های سلجوقدرا ایران

دکتر ناصر صدقی

استادیار تاریخ دانشگاه تبریز

در قیاس با پژوهش‌های مربوط به دیگر ادوار تاریخی ایران، و وسعت و تنوع رخدادها و تحولات ایران دوره‌ی سلجوقی، تحقیقات صورت گرفته درباره‌ی این دوره در ایران، دارای میراث و سابقه‌ی قابل توجهی نیست. به طوری که از بک سو، بخش‌های مهمی از مسائل و موضوعات تاریخی مربوط به جامعه‌ی ایرانی در عصر سلجوقی تا سال‌های اخیر مورد توجه قرار نگرفته و از دیگر سو، در طول چندین دهه‌ی اخیر، شاهد توجه در پرداختن جهت‌دار به مسائل و موضوعاتی درباره‌ی تحولات تاریخی ایران عصر سلجوقی هستیم که تحت تأثیر جریان‌های فکری مربوط به ایران معاصر، مبتنی بر ارزش‌داری‌های تکرای و کلیشه‌ای است. در این نوشته‌ی تلاش بر آن است ضمن ارائه تحلیلی بر چرایی توجه اندک یا بی‌توجهی به بسیاری از مسائل و موضوعات این دوره، در کنار توجه جهت‌دار و معنادار به برخی مسائل، به پاره‌ای محدودیت‌ها و موانع حرفه‌ای فراروی پژوهش در تاریخ ایران عصر سلجوقی، و تلاش‌های جدید در زمینه‌ی تحقیقات و پژوهش‌های سلجوقی در ایران هم پرداخته شود.

تاریخ‌نگاری و تحقیقات و پژوهش‌های تاریخی از جمله فعالیت‌های فکری و علمی است که بیش از دیگر شاخه‌های علوم، با ویژگی‌های خاص اجتماعی و فرهنگی هر جامعه و باورها و ارزش‌های اجتماعی حاکم در آن ارتباط دارد. به طوری که این مسئله در مورد وضعیت تحقیقات و پژوهش‌های مربوط به تاریخ ایران عصر سلجوقی در ایران و نوع تفکرات و نگرش‌های حاکم درباره‌ی برخی پدیده‌های تاریخی این دوره، قابل توجه است. ایران از جمله جوامعی است که به لحاظ سابقه و تجربیات تاریخی و تحولات فکری و فرهنگی، دارای دو ویژگی فرهنگی و اجتماعی به هم پیوسته‌ای است که وضعیت تاریخ‌نگاری و تحقیقات تاریخی مربوط به هر دوره‌ای در دوران تاریخی ایران را می‌توان در ارتباط با این مقولات مورد ارزیابی قرار داد. اولاً ایران به لحاظ تاریخی جامعه‌ای است که در آن تعلقات و ارزش‌های دینی و مذهبی حضوری قدرتمند دارد، همچنان که از جمله جوامعی است با سابقه‌ی فرهنگی دیرینه که به شکل معناداری گونه‌ای خودآگاهی قومی و فرهنگی متأثر از تعلقات قومی در آن وجود داشته است. به طوری که همین دو مقوله در دوره‌های مختلف تاریخی، چه در دوره‌های تاریخی قبل از اسلام و چه در دوره‌های تاریخی اسلامی، به

شكل به هم پیوسته‌ای مبانی هویتی و موجودیت فرهنگی جامعه‌ی ایرانی را شکل داده است. مقولاتی که هر چند مصادیق هر کدام، بسته به شرایط تاریخی و مذهبی و سیاسی تغییر یافته است، اما نقش و کارکردهای دو عنصر دین و خودآگاهی نسبی به تعلقات قومی، در نزد قشر فرهنخته و آگاه جامعه تداوم یافته و در ارتباط با هم عمل کرده است. به عنوان مثال، نقش این دو عنصر را در شکل دهنی به هویت ایرانی در دوره‌ی باستان می‌توان در شکل پیوند آینه‌ها و معتقدات مذهبی زرتشتی با عالیق و سرگذشت قومی و تاریخی و اسطوره‌ها و افسانه‌های قوم ایرانی و آثار آن را در نگرش ایرانیان نسبت به گذشته‌ی تاریخی شان مشاهده کرد. چنان‌که در دوره‌ی اول اسلامی که مصادف با عصر خلافت است، می‌توان قضیه‌ی مذکور را در شکل پیوند بین تعلقات و سرگذشت قومی و تاریخی ایرانیان با دین اسلام و خصوصاً مذهب اهل سنت در شکل غالب و فراگیر آن مشاهده کرد، و آثار آن را در نگرش‌ها و تحلیل‌های مورخان ایرانی دید. به همان شکل، رابطه‌ی بین دو عنصر تعلقات دینی و قومی با نگرش به تاریخ در نزد ایرانیان را از عصر ایلخانی و خصوصاً دوره‌ی صفوی به بعد می‌توان در شکل تجدید پیوند بین تعلقات قومی و ارزش‌های تاریخی ایرانی با اصول و مبانی مذهب تشیع مشاهده کرد که از همین مقطع سرنوشت‌ساز به بعد، در موقعیت تاریخی ایرانیان، دو عنصر تعلقات و ارزش‌های قومی ایرانی و تشیع مبانی هویت دوگانه و به هم پیوسته ایرانی و اسلامی را شکل داده و به عنوان بستر و زمینه‌ای مطرح شد، در تعیین نوع نگاه ایرانیان به گذشته‌ی تاریخی شان.

شناخت و آگاهی نسبت به هویت و موقعیت تاریخی یک قوم و تعلق و دلیستگی بدان، از جمله مسائلی است که بیش از هر چیزی خود را با تاریخ‌نگاری و تحقیقات و پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد. بدین معنی که معمولاً تاریخ‌نویسی در زمانی و در بین اقوام و مللی شکل می‌گیرد که به گونه‌ای خودآگاهی در مورد مبانی و عناصر هویتی خود در شرایط تاریخی دست یافته‌اند. به همین خاطر هم همواره بین هویت و خودآگاهی تاریخی با تاریخ‌نگاری رابطه‌ای تبیین کننده وجود دارد. بدین معنی که عنصر هویت و عناصر و مبانی شکل‌دهنده آن مقوله‌ای است مقدم بر خودآگاهی و خودآگاهی هم مقوله‌ای است مقدم بر تاریخ‌نویسی. با این ملاحظات، اولاً تاریخ‌نگاری و تحقیقات تاریخی و نوع تفکرات و نگرش‌ها و ارزش‌های حاکم در آن در هر دوره‌ای و جامعه‌ای، با مبانی و ویژگی‌های هویتی یک جامعه در ارتباط است و در مرحله‌ی بعد با شکل‌گیری و وجود زمینه‌های خودآگاهی به این مبانی هویتی.

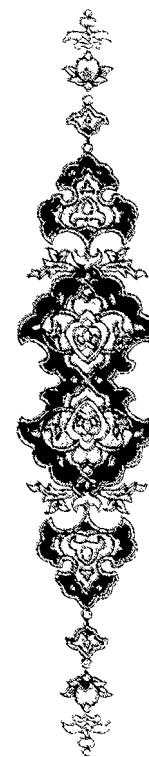
مطابق بحث طرح شده، وضعیت تحقیقات سلجوقی در ایران دوره‌ی معاصر، مسائلهایی است که می‌خواهیم آن را در ارتباط با دو مقوله‌ی به هم پیوسته مبانی هویتی جامعه‌ی ایرانی در دوره‌ی معاصر و عنصر خودآگاهی تاریخی شکل گرفته در آن، مورد بررسی قرار دهیم. با نگاهی به شرایط عصر مشروطه به بعد که از این مقطع گونه‌ای خودآگاهی و نگرش جدید نسبت به تاریخ ایران شکل گرفت، شاهد هستیم که تلاش‌های گسترشده‌ای در تعریف مبانی یا مهم‌ترین عناصر هویتی جامعه‌ی ایرانی در عرصه‌ی تاریخی صورت گرفت. به طوری که این امر بیشتر در ارتباط با جریان‌های فکری مربوط به ناسیونالیسم و ملی‌گرایی در اروپا و جریان یافتن آثار آن به جوامعی مثل ایران خود را نشان داد. جریانی که حضور خود را به شکل قدرتمندی در فرایند شکل‌گیری دولت پهلوی و بازتعریف هویت قومی برای ایرانیان بر مبنای عنصر تعلقات قومی و نژادی منحصر به یک قوم خاص که تنها برای آن هویت ایرانی قائل شدند، نشان داد. مطابق چنین نگرشی به مقوله‌ی هویت و مبانی شکل‌دهنده‌ی آن که اصلت را به تعلقات و ارزش‌های قومی و نژادی آریایی می‌داد، بخشی از تاریخ‌نگاری و تحقیقات و پژوهش‌های تاریخی هم در جامعه‌ی روشن‌فکری و دانشگاهی ایران معاصر که به شدت دلیسته‌ی ناسیونالیسم تازه تعریف‌شده بود، به سمت و سوی بی‌اعتنایی به بخش مهمی از مظاهر تاریخی و تمدنی ایران عصر سلجوقی و توجه به مسائل و پدیده‌هایی از تاریخ ایران در این دوره سوق یافت که با عنصر ارزش‌های قومی و نژادی تعریف شده در ناسیونالیسم جدید در ارتباط بود. بر همین اساس، بخشی از تحقیقات و تفکرات مربوط به دوره‌ی سلجوقی در ایران و نتایج ناشی از آن، بیش از آن که ناشی از واقعیات تاریخی این دوره‌ی تاریخی و فهم و شناخت آن باشد، متأثر از واقعیات تاریخی ناسیونالیسم در دوره‌ی معاصر است. چرا که دوره‌ی سلجوقی یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی ایران دوره‌ی اسلامی است که در آن برای اولین بار یک نظام سیاسی قدرتمند و یکپارچه در ایران و دیگر بخش‌های جهان اسلام، توسط مجموعه‌ای از اقوام و قبایل مهاجر ترک به حوزه‌ی تمدن ایرانی و اسلامی شکل گرفت، که این امر

علی‌رغم شرایط گذشته، در شرایط کنونی به نظر می‌رسد به علت حاکم شدن فضای نسبی مبتنی بر عقلانیت در پژوهش‌های تاریخی و نگرش‌های غیرارزش‌داوری درباره‌ی برخی ادوار تاریخی ایران در مجامع دانشگاهی و پژوهشی، شرایط و زمینه‌های مساعدی فراهم شده تا بتوان با تاریخ ایران دوره‌ی سلجوقی، آنچنان که متعلق به خود بوده، آشنا کرد و دیگر آن نگاه‌های غرض‌آلود و بدینه‌های مبتنی بر طرد و نفی بخش‌های مهمی از میراث و واقعیات تاریخی دوره‌ی سلجوقی و یا بیگانگی و بی‌اعتنایی را کنار گذاشت و موجودیت جامعه‌ی ایرانی را با تمام بخش‌های آن با رویکردی عالمانه مورد تحقیق و پژوهش قرار داد

برای جریان‌های فکری متأثر از ناسیونالیسم در ایران معاصر به علت حضور یک قوم غیرایرانی، نامیمون تلقی شد و موجبات بی‌اعتنایی و بیگانگی با این بخش از تاریخ ایران را فراهم ساخت.

در عین حال که ایران عصر سلجوقی به عنوان یک دوره‌ی برجسته در نقش آفرینی ترکان در حیات سیاسی ایران و بخش‌های اجتماعی مرتبط با آن مطرح است، از دیگر ویژگی‌های عصر سلجوقی، قرین شدن حضور برجسته‌ی اقوام و قبایل ترک با حضور سیاسی و پررنگ مذاهب اهل سنت و افکار و اندیشه‌های تشکیلات مربوط به آن در ایران است. این امر در حالی است که از دوره‌ی صفوی به بعد، به علت دگرگونی‌های عظیم در حیات مذهبی جامعه‌ی ایرانی، مذهب تشیع بعد از یک دوره‌ی طولانی در حاشیه و اقلیت بودن، تحت شرایط و تحولات خاص، به مذهبی مسلط و فraigیر مبدل در ایران مبدل شد و همین مسأله به ترتیج زمینه‌ساز گونه‌ای گسترش مذهبی و فکری با بخش مهمی از تاریخ گذشته‌ی ایران را فراهم ساخت، که ایران عصر سلجوقی از مهم‌ترین آن ادوار بود. به جهت چنین ویژگی‌های فرهنگی و مذهبی جامعه‌ی ایرانی، که هر اندازه که تعلق به هویت و ارزش‌های مذهبی شیعه در ایران پرزنگتر و برجسته‌تر شد، به همان اندازه یک نوع بیگانگی و بی‌اعتنایی به حیات فکری و مذهبی جامعه‌ی ایرانی دوره‌ی سلجوقی صورت گرفت و تعلقات و ارزش‌های مذهبی هم توансست در کنار تعلقات و ارزش‌های قومی ناشی از ناسیونالیسم جدید، به نوعی وضعیت تحقیقات سلجوقی در ایران را تحت تأثیر قرار دهد. به طوری که آثار این عامل اخیر را می‌توانیم در بی‌توجهی تاریخ‌نگاری بعد از عصر صفوی در ایران نسبت به تاریخ سلجوقیان و بی‌اعتنایی به تحقیقات تاریخی سلجوقی در دهه‌های بعد از انقلاب اسلامی سال ۵۷ مشاهده کنیم.

البته علی‌رغم شرایط گذشته، در شرایط کنونی به نظر می‌رسد به علت حاکم شدن فضای نسبی مبتنی بر عقلانیت در پژوهش‌های تاریخی و نگرش‌های غیرارزش‌داوری درباره‌ی برخی ادوار تاریخی ایران در مجامع دانشگاهی و پژوهشی، شرایط و زمینه‌های مساعدی فراهم شده تا بتوان با تاریخ ایران دوره‌ی سلجوقی، آنچنان که متعلق به خود بوده، آشنا کرد و دیگر آن نگاه‌های غرض‌آلود و بدینه‌های مبتنی بر طرد و نفی بخش‌های مهمی از میراث و واقعیات تاریخی دوره‌ی سلجوقی و یا بیگانگی و بی‌اعتنایی را کنار گذاشت و موجودیت جامعه‌ی ایرانی را با تمام بخش‌های آن با رویکردی عالمانه مورد تحقیق و پژوهش قرار داد. چرا که قهر یا طرد و نفی بخشی از تاریخ این دوره یا شیفتگی و دلستگی به بخش‌های دیگری از آن، هیچ کدام ما را به دانش تاریخی واقع‌گرا و معقول نخواهد رساند و فراتر از آن، موجبات غفلت از یک دوره‌ی مهم از تحریبیات تاریخی جامعه‌ی ایرانی را فراهم ساخت. به همین خاطر شایسته است تاریخ ایران دوره‌ی سلجوقی به اندازه‌ی اهمیت این دوره در سرنوشت و سرگذشت تاریخی ایرانیان و جایگاه آن در فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی، با نگاهی عالمانه و انتقادی مورد بررسی قرار گیرد. چرا که ورود سلجوقیان به ایران و دیگر جوامع اسلامی هم‌جوار در پی شکست غزنویان در نبرد دندانقان به سال ۴۳۱ ق. و شکل‌گیری نظام سیاسی واحد در محدوده‌ی گزارتگری گستره‌ای که از ترکستان و مواراء‌النهر و بلاد عجم (ایران) تا عراق عرب و بلاد روم (آناتولی) و شام را شامل می‌شد، از مهم‌ترین تحولات جهان در قرون پنجم و ششم هجری بود که در اثر آن، برای اولین بار در تاریخ ایران دوره‌ی اسلامی، شاهد تشکیل یک امپراتوری گسترده در سرزمین‌های اسلامی به مرکزیت ایران و تبدیل جامعه‌ی ایرانی به کانون و مرکز سیاسی فرهنگ و تمدن اسلامی هستیم.

دوره‌ی سلجوقی یکی از مهمترین ادوار تاریخی ایران دوره‌ی اسلامی است که در آن برای اولین بار یک نظام سیاسی قدرتمند و یکپارچه در ایران و دیگر بخش‌های جهان اسلام، توسط مجموعه‌ای از اقوام و قبایل مهاجر ترک به حوزه‌ی تمدن ایرانی و اسلامی شکل گرفت

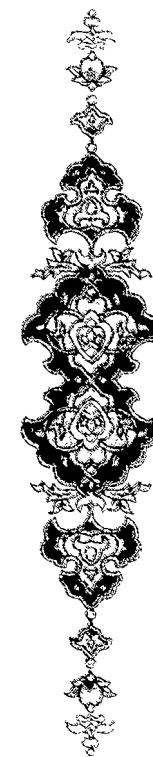
بروکس هام سلجوق

همیت حضور و نقش آفرینی سلجوقیان و وسعت تحولات فکری و اندیشه‌ای و تمدنی این دوره در تاریخ ایران و جهان اسلام به حدی است که مقایسه‌ی آن با تحقیقات صورت گرفته درباره‌ی سلجوقیان در ایران، ناچیز بودن پژوهش‌ها را نشان می‌دهد. ورود سلجوقیان به ایران و جهان اسلام، برای اولین بار یک نوع وحدت سیاسی و مذهبی را در جامعه‌ی ایرانی با محوریت اندیشه‌ی سیاسی سلطنت و پادشاهی ایرانی و مبانی مذهب اهل سنت پدید آورد که درباره‌ی علل و چرایی و آثار و پیامدهای این قضیه در وضعیت حیات فکری و اجتماعی ایرانیان، پژوهش‌های جدی تاریخی و جامعه‌شناسنگی صورت نگرفته است. اما از منظر برجسته ساختن آثار و مظاہر تفکر و اندیشه‌ی سیاسی ایرانی در شکل نظریه‌ی سیاسی موسوم به اندیشه‌ی «ایرانشهری»، آن هم از موضعی که بیشتر در صدد نشان دادن سایقه و ریشه‌داری اندیشه‌ی ایرانی، و بدوى جلوه دادن کل مظاہر مربوط به سلجوقیان صورت گرفته است. در واقع یکی از مشکلات حاکم در تحقیقات سلجوقی، متأثر از گرایش‌های ناسیونالیستی معطوف به قوم خاص در ایران این است که یک نوع نگاه ارزشی ایجایی و سلبی نسبت به این دوره حاکم شده که بخشی از آن معطوف به ستایش و تمجید یک جانبه از کل ظواهر و نهادها و میراث و شخصیت‌های «متمندی» است که رنگ ایرانی بدان‌ها داده‌اند، و بخش دیگر هم مجموعه‌ای از نهادها و افکار و اندیشه‌ها و اقدامات و تلاش‌هایی است «بدوی» که رنگ سلجوقی به خود گرفته است. روایت و نگرشی کلیشه‌ای که نسبت به غالب ادوار تاریخی ایران دوره‌ی اسلامی شایع و رایج است. به طوری که تحقیقات گسترده‌ی سید جواد طباطبائی و طیفی از محققان درجه دوم درباره‌ی اندیشه‌ی سیاسی و نظارات سیاسی در ایران دوره‌ی سلجوقی را می‌توان در این زمینه مورد توجه قرار داد که بیشتر از منظر تعلقات قومی مبتنی بر ایران‌گرایی و اندیشه‌ی شاهنامه‌ای، که در آن، ایران و عناصر و شخصیت‌های ایرانی به عنوان یک ارزش تاریخی مسلم و یک امر بر حق در مقابل «توران» و عناصر متعلق بدان مطرح می‌شود، مورد توجه قرار گرفته است. به طوری که تحت تأثیر افکار و اندیشه‌های طباطبائی، که الیته در این مورد فضل تقدم را باید به محققان مطرح شده که از یک سو، مسأله‌ی احاطه اندیشه و علم در ایران و از دیگر سو، ترویج و تثبیت «استبداد» در تاریخ ایران را ناشی از قدرت «شمپسیر» ترکان سلجوقی و اتحاد آن‌ها با اعراب به زعم ایشان «متحجر اشعری» مطرح کرده که به واسطه‌ی حضور سلجوقیان در سرنوشت تاریخی ایرانیان، حکمت و اندیشه و فضیلت‌های ایرانی و کلاً تمدن ایرانی دچار رکود و احاطه شد. الیته باید گفت با ورود سلجوقیان به ایران و دیگر سرزمین‌های اسلامی هم‌جوار، هم‌پای تقویت موقعیت نهاد سلطنت توسط وزراء و دیوانسالاران ایرانی، نهادهای دینی هم مطابق سنت‌های پادشاهی ایرانی و سنت‌های خلافت در اسلام، به عناصری متحدد و مرتبط با دیوانسالاری حاکم در نظام سیاسی مبدل شد و از حوزه‌ی نفوذ خلافت خارج شد و به شکل کامل، تحت نفوذ نهاد سلطنت قرار گرفت که ایران در کانون چنین تحول فکری و اندیشه‌ای قرار داشت. به طوری که نتیجه‌ی آن، برقراری گونه‌ای وحدت سیاسی - مذهبی در ایران تحت سایه‌ی شکل‌گیری نظام سلطنتی حافظ و مدافعان مذاهب اهل سنت، خصوصاً مذهب شافعی و ارزش‌های مربوط بدان بود که آثار خود را در شکل رکود موقعیت و جایگاه علوم عقلی و فلسفی و گسترش نهادها و مراکز فکری و اندیشه‌ای متعلق به مذاهب اهل سنت در جامعه‌ی شهری ایرانی و گسترش آموزش و ترویج علوم دینی، در کنار خلق متون گسترده مربوط

به عرصه‌ی دین و شریعت از منظر رویکردی فقهی و سیاسی نشان داد؛ مسأله‌ای که هنوز چیستی و چرایی چنین پدیده‌ای و ابعاد و پیامدهای آن مورد پژوهش‌های جدی و عالمانه قرار نگرفته و مطابق پیش‌فرضها و گرایش‌های فکری ناشی از ناسیونالیسم ایرانی به شکلی ساده‌سازی شده در شکل شمشیر سلجوقیان ترک نشان داده است. آن هم بدون این که به زمینه‌های تاریخی و اجتماعی و فرهنگی این مسأله و نقش تئوریسین‌ها و مجریان تفکر ایجاد وحدت سیاسی و مذهبی در ایران دوره‌ی سلجوقی که همان اندیشمندان و متفکران و سیاستمداران ایرانی بودند، توجه شود؛ اعم از ایرانیانی که در عرصه‌ی سیاست قلم می‌زنند یا اندیشمندانی که در عرصه‌ی دین و شریعت می‌نوشتند یا وزرا و صاحب‌منصبان دیوانی که اداره و سیاست‌گذاری سلطنت سلجوقی را عهده‌دار بودند.

البته رواج نظامی‌گری و سیاست‌های نظامی به واسطه‌ی ورود نیروهای ایلی ترکمان که به شکل طوایف و قبایل کوچنده وارد سرزمین‌های اسلامی شده و در خدمت حکام سلجوقی و امراء ترکمان فعالیت می‌کردند، از پیامدهای ورود سلجوقیان به سرزمین‌های اسلامی بود. به طوری که آثار خود را در شکل اقدام سلجوقیان در حذف حکام و قدرت‌های محلی کرد و عرب و دیلم حاکم در ایران و دیگر بلاد اسلامی و تشکیل نیروی نظامی جدید غلامان ترک، به عنوان جایگزینی برای نیروهای نظامی ایلی، که منجر به حذف حکام محلی و قوای ایلی از صحنه‌ی قدرت و پیدایش قشر جدیدی از اشرافت نظامی و سیاسی موسوم به غلامان امیر، در ساختار قدرت شد، نشان داد و همین رویداد به شکل قابل توجهی آینده‌ی حیات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی را در ایران تحت تأثیر قرار داد؛ مسائلی که در نوع خود دارای اهمیت، و نیازمند پژوهش‌های عمیق است. زیرا جدای از نتایج این چنین دگرگونی‌هایی در عرصه‌ی حیات سیاسی و فکری جامعه‌ی ایرانی، سیاست‌های اقتصادی سلجوقیان در گسترش نظام اقطاع و تبدیل آن به یک سیاست اقتصادی رسمی و فراغیر و پیامدهای آن، از دیگر تحولات اساسی در عرصه‌ی حیات اقتصادی جامعه‌ی ایرانی بوده که به واسطه‌ی رکود اقتصادی زراعی تجاری و گسترش نظامی‌گری در دوره‌ی سلجوقی پدید آمد و آثار آن تا دوره‌ی ایلخانی و صفوی هم تداوم یافت. همین مسئله دیرپا بودن تأثیرات برخی پدیده‌های شکل گرفته در ایران عصر سلجوقی را برای دوره‌های بعدی تاریخ ایران نشان می‌دهد و از این لحاظ، نیازمند پژوهش‌های جدی با نگاه و رویکردهای تطبیقی جدید است.

یکی از مسائل تأمل برانگیز در زمینه‌ی تحقیقات سلجوقی در ایران، اعم از تألیف یا ترجمه این است که هنوز اثر تحقیقی مستقلی در بررسی تاریخ تحولات جامعه‌ی ایرانی در این دوره که در آن به شکلی جامع و نسبتاً مفصل، بخش مهمی از تحولات این دوره مورد بررسی قرار گیرد، وجود ندارد. برخی تلاش‌های صورت گرفته در این زمینه هم شکلی قدمی و غالباً تکبعدی و ناقص دارد یا به صورتی است که تاریخ ایران عصر سلجوقی و بخشی از رویدادهای آن به صورت مجلم در زیرمجموعه‌ی مباحث مربوط به دیگر ادوار تاریخی ایران مورد بررسی قرار گرفته است، و یا برخی آثار تألیفی یا ترجمه‌ای مربوط به این دوره بیشتر از آن که تحقیقی باشند، دارای جنبه‌ی درسی هستند. به عنوان مثال، کتاب قدیمی و مشهور عباس اقبال با عنوان وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی^۲ که صرفاً اقدام به گردآوری محققانه‌ی اخبار و اطلاعات تاریخی مربوط به تاریخ وزرات و از جمله احوال و اقدامات وزرای عصر نخست سلجوقی کرده، (شامل تاریخ وزارت از دوره‌ی طغول تا سلطنت سنجور در خراسان) از جمله

از دیگر مسائلی که تحقیقات و پژوهش‌های عمیق و پردازنه در مورد تحولات
جامعه‌ی ایرانی در عصر سلجوقی را برای اهل پژوهش دچار محدودیت‌های
حرفه‌ای می‌کند، کمبود منابع و متون تاریخ‌نگاری مربوط به تحولات تاریخی
این دوره است. مسئله‌ای که از یک سو به سیاست رسمی سلجوقیان در عدم
حمایت از تاریخ‌نویسی و مورخان برمی‌گردد و از دیگر سو به فقدان برخی
منابع تاریخی تالیف شده در این دوره

نخستین و شاید تنها تحقیقات جدی توسط نخستین نسل از مورخان دانشگاهی ایرانی باشد که درباره‌ی سلجوقیان صورت گرفته است.

کتاب از سلاجقه تا صفویه^۱ از دیگر آثار تحقیقی قدیمی است که توسط نصرالله مشکوکی تاریخ سلجوقیان را به شکل مجمل و خلاصه در کنار تاریخ دیگر دوره‌های تاریخی مورد توجه قرار داده است که چندان دارای ارزش پژوهشی نیست.

از دیگر پژوهش‌های مستقل صورت گرفته توسط دومین نسل از محققان دانشگاهی ایران درباره‌ی بخشی از تاریخ سلجوقیان، که حیات فکری و آموزشی جامعه‌ی ایران عصر سلجوقی را مورد توجه قرار داده، اثر تالیفی نورالله کسایی با عنوان مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن^۲ است؛ تحقیقی ارزشمند که در آن به شکل تمثیلی و مفصل، بخشی از نظام آموزشی عصر سلجوقی با محوریت مدارس نظامیه مورد بحث قرار گرفته است.

جدای از برخی تحقیقات تاریخی مذکور که درباره‌ی سلجوقیان در ایران صورت گرفته و شکلی قدیمی و ناچیز دارند، بخش دیگر از تلاش‌های صورت گرفته درباره‌ی سلجوقیان، شکل ترجمه‌ای دارد. البته تحقیقات ترجمه‌ای صورت گرفته هم از یک سو شکلی قدیمی دارند و چندین دهه قبل صورت گرفته‌اند و از دیگر سو در آن‌ها تاریخ سلجوقیان به شکل مستقل مورد توجه قرار نگرفته و مطابق تعاریف اروپایی از تقسیم‌بندی دوره‌های تاریخی ایران، رویدادهای جامعه‌ی ایرانی در عصر سلجوقی با تمرکز در رخدادهای سیاسی و برخی جریان‌های فکری، در پیوند و ارتباط با تحولات تاریخ میانه‌ی ایران، مورد توجه بوده است. ترجمه‌هایی که غالباً بر اساس تالیفات نسبتاً گسترده و متنوع آن لمبتون، مورخ انگلیسی صاحب تخصص در تاریخ میانه‌ی ایران صورت گرفته و هر چند مباحث طرح شده در این آثار در قیاس با وسعت تحولات تاریخی عصر سلجوقی و تنوع آن، ناچیز و دارای شکلی اجمالی است، اما در مقایسه با آثار تالیفی توسط محققان ایرانی درباره‌ی پژوهش‌های مربوط به تاریخ سلجوقیان، به مراتب دارای ارزش پژوهشی بیشتر است. آثاری چون مالک و زادع در ایران^۳، تداوم و تحول در تاریخ میانه‌ی ایران^۴، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام^۵ و دولت و حکومت در اسلام^۶ که بخشی از حیات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه‌ی ایران عصر سلجوقی در آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

پژوهش دیگر مربوط به متون ترجمه‌ای درباره‌ی تحقیقات سلجوقی، مجلدی از مجموعه‌ی پژوهشی دانشگاه کمبریج درباره‌ی تاریخ ایران است. قسمتی از مجلد پنجم این اثر، شامل مقالاتی پژوهشی درباره‌ی سلجوقیان است که توسط لمبتون، باسورث و باوسانی صورت گرفته است.^۷ البته مقاله‌ی لمبتون در این اثر که مفصل ترین پژوهش در قیاس با دیگر مقالات است، تکرار همان مطالبی است که در پژوهش‌های دیگر وی آمده است. تنها ترجمه‌ی مربوط به پژوهشی مستقل در بخشی از نهادهای سیاسی سلجوقی کتاب دیوان‌الاری در عهد سلجوقی^۸، تألیف کارلا کلوزنر است که در اصل، رساله‌ی دکترای وی درباره‌ی بخشی از تاریخ عصر سلجوقی بوده و تاریخ نهاد وزارت و ساختار و تحولات آن را از ابتدای تا انتهای حکومت سلجوقی با محوریت نقش و اختیارات مقام وزیر، مورد بررسی قرار داده است. این کتاب به نوعی می‌تواند مکمل اثر عباس اقبال باشد که وی با رویکری فردمحور، تاریخ وزرات را مورد توجه قرار داده، در حالی که کلوزنر با نگرشی ساختاری و نهادی تاریخ وزرات را به شکلی مجمل مورد بررسی قرار داده است.

تصحیح و چاپ انتقادی متون تاریخ‌نگاری مربوط به این دوره هم چندان وضعیت مناسبی نداشت و ابعاد توجه اندک اهل تحقیق و پژوهش به متون و میراث مکتوب متعلق به تاریخ‌نگاری سلجوقی را نشان می‌دهد. زیرا از یک سو تلاش‌های صورت گرفته در چاپ متون تاریخ‌نگاری سلجوقی غالباً مربوط به چندین دهه قبل بوده و به شکلی غیرانتقادی چاپ شده‌اند

پژوهش‌های سلجوق

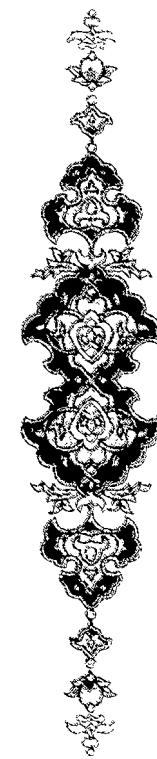
از دیگر آثار تأثیری ترجمه شده که در آن بخشی از تاریخ قومی و منشأ و پیشینه‌ی تاریخی سلجوقیان و دیگر قبایل ترکمان مرتبط با آن‌ها مورد پژوهش قرار گرفته، اثری است با عنوان *اوغوزها*^{۱۰} تأثیر فاروق سومر، مورخ ترک، که البته متن کامل آن اخیراً به فارسی ترجمه شده است.^{۱۱} در این اثر، سابقه و منشأ و خاستگاه قومی سلجوقیان نه به شکلی مستقل، بلکه در زیرمجموعه و در ارتباط با دیگر اقوام و قبایل ترک مورد توجه قرار گرفته است.

بخش دیگری از پژوهش‌های مربوط به تاریخ ایران عصر سلجوقی، تلاش‌هایی است که در زمینه‌ی توجه به وضعیت سیر اندیشه و تفکر سیاسی در این دوره صورت گرفته است. در واقع در پژوهش‌های تاریخی نسل دوم از محققان دانشگاهی ایرانی، که *جواد طباطبایی*^{۱۲} را می‌توان برجسته‌ترین آن‌ها دانست، مهم‌ترین موضوعاتی که درباره‌ی تاریخ ایران عصر سلجوقی مورد توجه قرار گرفته، همان تلاش‌هایی است که در ارتباط با جریان تأثیر و ترجمه‌ی متون سیاسی موسوم به «اندرزن‌نامه‌نویسی» یا همان «سیاست‌نامه‌نویسی» است که با عنوان اندیشه‌ی «ایرانشهری» در زیرمجموعه‌ی جریان کلی نقفر و اندیشه‌ی سیاسی در ایران مورد توجه قرار گرفته است. به طوری که در مجموعه‌ی پژوهش‌های متنوع و متعدد وی، دوره‌ی سلجوقی و اندیشندان و نظریه‌پردازان ایران عصر سلجوقی، دارای جایگاه و سهم ویژه‌ای بوده‌اند و ایران عصر سلجوقی به عنوان دوره‌ای که در آن «گام‌های بزرگی در تدوین نظریه‌ی نوین سلطنت» و «اندیشه‌ی ایرانشهری» برداشته شد، مورد توجه قرار گرفته است.

جدای از عوامل طرح شده و ترسیم بخشی از آن برای آینده‌ی تحقیقات سلجوقی در ایران دوره‌ی معاصر، از دیگر مسائلی که تحقیقات و پژوهش‌های عمیق و پردازنه در مورد تحولات جامعه‌ی ایرانی در عصر سلجوقی را برای اهل پژوهش دچار محدودیت‌های حرفه‌ای می‌کند، کمیود منابع و متون تاریخ‌نگاری مربوط به تحولات تاریخی این دوره است. مسائلی‌ای که از یک سو به سیاست رسمی سلجوقیان در عدم حمایت از تاریخ‌نویسی و مورخان برمی‌گردد و از دیگر سو به فقدان برخی منابع تاریخی تأثیر شده در این دوره.^{۱۳} در کنار این امر، تصحیح و چاپ انتقادی متون تاریخ‌نگاری مربوط به این دوره هم چندان وضعیت مناسبی نداشته و ابعاد توجه اندک اهل تحقیق و پژوهش به متون و میراث مکتوب متعلق به تاریخ‌نگاری سلجوقی غالباً مربوط به چندین دهه قبل بوده و به شکلی غیرانتقادی چاپ در چاپ متون تاریخ‌نگاری سلجوقی را نشان می‌دهد. زیرا از یک سو تلاش‌های صورت گرفته شده‌اند^{۱۴} و یا در خارج از ایران و توسط محققان غیرایرانی صورت گرفته‌اند.^{۱۵} حتی ترجمه‌ی برخی متون عربی مربوط به این دوره هم شکلی قدیمی و از حیث رعایت اصول مربوط به ترجمه‌ی متون تاریخی شکلی نامناسب دارد.^{۱۶} البته برخی متون تاریخ‌نگاری این دوره هم هستند که به واسطه‌ی تلاش‌های برخی محققان و مترجمان در طول چندین سال اخیر، برای اولین بار ترجمه و یا به صورت انتقادی تصحیح و چاپ شده‌اند.^{۱۷}

در کنار مجموعه‌ای از علل و زمینه‌های طرح شده که تحقیق و پژوهش‌های جدی درباره‌ی تاریخ ایران دوره‌ی سلجوقی را دچار محدودیت‌های اساسی ساخته، فقدان نسلی از فارغ‌التحصیلان دانشگاهی و متخصصان تاریخ ایران عصر سلجوقی، از دیگر مسائلی است که نقش اساسی در عدم شکل‌گیری پژوهش‌های تخصصی و مستقل و دامنه‌دار درباره‌ی تاریخ ایران این دوره داشته است. به طوری که در طول چندین دهه از زمان مطرح شدن تاریخ به عنوان علمی دانشگاهی و تخصصی، در بین نسل‌های گذشته محققان و مورخان ایرانی، تقریباً کسی را سراغ نداریم که به عنوان محقق صاحب‌نظر و تخصص در تاریخ سلجوقیان مطرح باشد و این نکته‌ای است که می‌توان بخشی از چرازی توجه اندک و غیرمستقل به پژوهش تاریخ ایران عصر سلجوقی را در آن جویا شد. البته این نقصان از دهه‌ی هشتاد به بعد تدریجاً در مراکز دانشگاهی و تحقیقی ایران در حال جبران شدن است و به واسطه‌ی پیدایش نسل جدیدی از محققان و پژوهشگران دانشگاهی صاحب تخصص در تاریخ سلجوقیان، که در واقع نخستین نسل از پژوهشگران ایرانی سلجوقی‌شناس هستند، در طول چندین سال اخیر مقالات متعدد و متنوعی از زوایا و دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی بخش‌هایی از تاریخ جامعه‌ی ایرانی که تاکنون مورد بی‌توجهی یا عنایت کمتر واقع شده، نوشته شده است.

به همین خاطر شایسته است در اینجا به برخی از این تلاش‌های جدید در عرصه‌ی پژوهش‌های سلجوقی که نویدبخش آینده‌ی بهتری برای مطالعات تاریخ و جامعه‌ی ایران عصر سلجوقی است، اشاره

کنیم. البته مقالات و آثار متعددی به شکل پراکنده از طرف محققان و پژوهشگران تاریخ درباره‌ی تاریخ سلجوقیان در موضوعات گوناگون در حال انجام است^{۱۹} که پرداختن به همه‌ی آن‌ها در این مجال اندک ممکن نبوده و در اینجا تنها به برخی محققانی که بیش‌تر متمرکز در پژوهش‌های سلجوقی هستند، می‌پردازیم. از جمله پژوهشگران صاحب تخصص و اندیشه در پژوهش‌های سلجوقی، دکتر شهram یوسفی فر است که در زمینه‌ی تحقیقات اجتماعی مربوط به جامعه‌ی ایران عصر سلجوقی تلاش‌های ارزشمندی را شروع کرده‌اند و امیدواریم در آینده‌ای نزدیک، تلاش‌های ایشان خود را در شکل پژوهشی جامع در تاریخ اجتماعی ایران عصر سلجوقی نشان دهد؛ تحقیقاتی که متمرکز در پژوهش درباره‌ی جامعه‌ی شهری در ایران عصر سلجوقی و ساختار و دگرگونی‌های حیات شهری و مناسبات اجتماعی حاکم در آن و بخشی هم مربوط به حیات روستایی و جامعه‌ی دهقانی در این دوره است.^{۲۰}

از دیگر محققان و پژوهشگران صاحب نظر و تخصص در تاریخ ایران سلجوقی، دکتر اسماعیل حسن‌زاده است. البته دامنه‌ی پژوهش‌های ایشان جدای از عصر سلجوقیان، در دوره‌های غزنوی و آل بویه هم متمرکز است که در مجموع، مربوط به تاریخ میانه‌ی ایران است. از جمله عالیق پژوهشی ایشان، مطالعه‌ی اندیشه‌ها و نهادهای سیاسی و تغییرات و دگرگونی‌های آن در ایران عصر سلجوقی است.^{۲۱} دکتر مجتبی خلیفه، از دیگر محققان تاریخ ایران عصر سلجوقی هستند که بیش‌تر با پژوهش در تاریخ تجارت و مناسبات تجاری در ایران عصر سلجوقی و شناسایی متون مربوط به این دوره، فعالیت‌های تحقیقی شان را شروع کرده‌اند.^{۲۲}

نگارنده هم در طول چندین سال اخیر بخش مهمی از تمرکز، معطوف به پژوهش در زمینه‌هایی چون از تجارت و نظام اداری و اقتصادی و مالی دولت سلجوقی بوده که بخشی از آن در قالب سلسه مقالاتی منتشر شده^{۲۳} و بخشی دیگر، معطوف به انجام پژوهش‌هایی در دو حوزه‌ی وضعیت تاریخ‌نگاری و سیاست و اقتصاد در ایران عصر سلجوقی است، که در حال تکمیل است. هم‌چین نسل جدیدتری از محققان و پژوهشگران تاریخ سلجوقی در مقاطع تحصیلات تکمیلی در دانشگاه‌های کشور در حال تربیت هستند، که همین مسأله، نشان‌دهنده‌ی آینده‌ی بهتری برای تحقیقات سلجوقی در ایران است. در نهایت هم این که اقدام دست‌اندرکاران مجله‌ی وزیرن «کتاب ماه تاریخ و چغرافیا» که سهم بزرگی در مطرح ساختن دانش تاریخ در جامعه و معرفی پژوهشگران تاریخ دارد، برای اولین بار در اختصاص شماره‌ای به تاریخ سلجوقیان و یادآوری ضرورت توجه به تاریخ و تحقیقات و پژوهش‌های سلجوقی، تلاشی ارزشمند بوده و شایسته‌ی تقدیر است.

پی‌نوشت

- ۱- صفا، ذیح الله (۱۳۷۱). *تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ چهارم.
- ۲- اقبال، عباس (۱۳۳۸). *وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی*. به کوشش محمد تقی دانش پژوه و یحیی ذکاء. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۳- مشکوتی، تصریح الله (۱۳۴۳). *از سلاجمقه تا صفویه*. تهران: این سینا.
- ۴- کسایی، نورالله (۱۳۷۴). *مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن*. تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- ۵- لمبتوون، آن (۱۳۷۷). *مالک و زارع در ایوان*. ترجمه‌ی منوچهر امیری. تهران: علیم و فرهنگی، چاپ چهارم.
- ۶- _____ (۱۳۸۲). *تداوی و تحول در تاریخ میانه ایران*. ترجمه‌ی یعقوب آزاد. تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- ۷- _____ (۱۳۶۳). *سیبری در تاریخ ایران بعد از اسلام*. ترجمه‌ی یعقوب آزاد. تهران: امیرکبیر.
- ۸- _____ (۱۳۷۴). *دولت و حکومت در اسلام*. ترجمه و تحقیق سید عباس صالحی و محمد مهدی فقیهی. تهران: موسسه‌ی چاپ و نشر عروج.
- ۹- _____ (۱۳۸۰). *تاریخ ایران کمربیج*, جلد ۵. ترجمه‌ی حسن انشاده. تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم.
- ۱۰- کلوزنر، کارلا (۱۳۶۳). *دیوان‌سالاری در عهد سلجوقی*. ترجمه‌ی یعقوب آزاد. تهران: امیرکبیر.
- ۱۱- سومر، فاروق (۱۳۸۰). *اوغوزها (ترکمن‌ها)*. ترجمه‌ی آنادردی عنصری. گنبدقاپو: انتشارات حاج طلابی.
- ۱۲- سومر، فاروق (۱۳۹۰). *تاریخ غزها (ترکمن‌ها)*. ترجمه‌ی طایفه‌ای و حمامه‌ای. ترجمه‌ی دکتر وهاب ولی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۳- برخی از تأثیفات مطرح جواد طباطبایی که در هر کدام گریزی به تاریخ سلجوقیان زده شده و قرائتی خاص و ثابت و

کلیشه‌ای دربارهٔ جایگاه سلجوقیان در تاریخ ایران مطرح شده، عبارتند از:

- درآمدی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران. تهران: انتشارات کویر، چاپ نخست ۱۳۶۷، چاپ دهم ۱۳۸۸.
- زوال اندیشه سیاسی در ایران. تهران: انتشارات کویر، چاپ نخست ۱۳۷۳، چاپ سوم ۱۳۷۷.
- ابن خلدون و علوم اجتماعی. تهران: انتشارات طرح نو، چاپ نخست ۱۳۷۴، چاپ سوم ۱۳۸۶.
- خواجه نظام‌الملک. تهران: انتشارات طرح نو، چاپ نخست ۱۳۷۵، تبریز: انتشارات ستوده، چاپ دوم ۱۳۸۵.
- تاملی درباره ایران، جلد نخست، دیباچه‌ای بر تاریخ اتحاد ایران. تهران: موسسه‌ی نگاه معاصر، چاپ نخست ۱۳۸۰، چاپ دوم ۱۳۸۱، چاپ سوم ۱۳۸۲، چاپ هفتم ۱۳۸۶.

- زوال اندیشه سیاسی در ایران، ویراست دوم. تهران: انتشارات کویر، چاپ نخست ۱۳۸۳، چاپ سوم ۱۳۸۵.
- تأملی درباره ایران، بخش نخست از جلد دوم، مکتب تبریز و مبانی تجدخواهی. تبریز: انتشارات ستوده، چاپ نخست ۱۳۸۴، چاپ دوم ۱۳۸۶.

۱۴- در مورد مسأله مذکور رجوع کنید به مقاله‌ای که توسط نگارنده با مشخصات ذیل نوشته شده است: صدقی، ناصر (۱۳۸۸). «بررسی محدودیت‌های شناخت تحولات ایران عصر سلجوقی». پژوهش‌های علوم تاریخی دانشگاه تهران، سال اول، شماره‌ی ۲.

۱۵- در عین ارج نهادن به تلاش‌ها و زحمات نخستین محققان و مصححان متون تاریخ‌نگاری سلجوقی که سابقه‌ی اقدم ارزشمند آن‌ها به چندین دهه قبل می‌رسد، در این مورد تصحیح و چاپ انتقادی متون تاریخ‌نگاری ذیل که که همگی هم به زبان فارسی تألیف شده‌اند، به علت قدیمی و نایاب بودن و چاپ غیرانتقادی و غیرمحققه، کاملاً ضروری است: بیهقی (ابن فندق)، ابوالحسن علی بن زید (۱۳۱۷). تاریخ بیهق. تصحیح و تعلیقات احمد بهمنیار. تهران: بنگاه دانش. ابن بلخی (۱۳۴۳). فارسنامه. به کوشش علی نقی بهروزی. شیراز: انتشارات اتحادیه مطبوعاتی فارس. نیشابوری، ظهیر الدین (۱۳۳۲). سلیمانیه. به کوشش میرزا اسماعیل خان افشار. تهران: کالله خاور. راوندی، ابوبکر محمد (۱۹۲۱). راجه الصدور و آیه السرور. تصحیح محمد اقبال. لیدن، اواقف گیب. ابوالرجاء قمی، نجم الدین (۱۳۶۳). تاریخ الوزراء. به کوشش محمد تقی داشن‌پژوه. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۱۶- عماد الدین، محمد اصفهانی (۱۳۱۸/۱۹۰۰). تاریخ دوله آل سلجوق. انشاء الفتح بن علی بن محمد البنداری. مصر: شرکه طبع الكتب العربية.

حسینی، صدر الدین ابی الحسن (۱۴۰۴/۱۹۸۴). اخبار الدوّله السُّلْجُوقِيَّة. انتی بتصحیه محمد اقبال. بیروت: منشورات دارالافاق الجدیده.

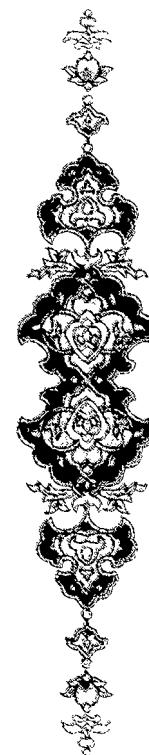
۱۷- اصفهانی، بنداری (۲۵۳۶). تاریخ سلسله سلجوقی. ترجمه‌ی محمدحسن جلیلی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. بیته باید اذعان کرد که ترجمه‌ی نثر عماد الدین اصفهانی حتی در شکل بازنویسی و ساده شده‌ی آن که توسط بنادری صورت گرفته، کاری سخت و طاقت‌فرسا بوده و به همین خاطر، تلاش‌های مترجم و محقق مسلط به زبان عربی، آقای محمدحسن خلیلی در زمان خود ارزشمند و کاری بزرگ محسوب می‌شود. اما ایشان با این که در زمینه‌ی ترجمه‌ی تاریخ عماد الدین به زبان فارسی موفق بوده‌اند، به علت آشنایی اندک یا توجه کم به اهمیت اصطلاحات و مفاهیم و ادبیات رایج در فرهنگ و ادبیات تاریخ‌نویسی عصر سلجوقی، خیلی از عبارات و اصطلاحات و مفاهیم و القاب و عنوانین را که در زمان خود دارای معنای مشخص هستند و شایسته‌ی نقل به همان صورت اصلی بوده‌اند، به ادبیات رایج در زبان فارسی امروزین بازگردانده‌اند و معنا و جایگاه غالب مفاهیم و اصلاحات را از آن شکلی اصلی آن‌ها تحریف کرده‌اند که با این ملاحظات، ترجمه‌ی مجدد زبده النصوه به زبان فارسی در عین حفظ اصالح ادبیات و اصلاحات و مفاهیم تاریخی مطற در آن، ضروری است.

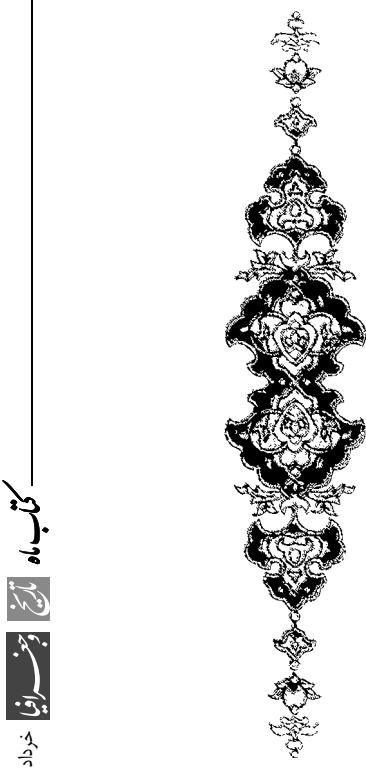
۱۸- حسینی، صدر الدین ابوالحسن (۱۳۸۰). زبده التواریخ یا اخبار امراء و پادشاهان سلجوقی. ترجمه‌ی رمضان علی روح‌الله. تهران: انتشارات ایل شاهسون بغدادی.

عبدالغفار فارسی، الامام الحافظ ابوالحسن (۱۳۶۲). تاریخ نیسابور المنتخب من السیاق. المنتخب ابواسحق ابراهیم بن محمد الازهر الصیریفینی. اعداد محمد کاظم محمودی. قم: الناشر جامعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.

عبدالغفار فارسی، الامام الحافظ ابوالحسن (۱۳۸۴). المختصر من کتاب السیاق لتاریخ نیسابور. بتحقیق محمد کاظم المحمودی. تهران: نشر بیرون مکتوب.

مجمل التواریخ و القصص (۱۳۷۸/۲۰۰۰). ویرایش سیف الدین نجم‌آبادی و زیگفرید ویر. آلمان: دومونده، نیکارهوزن. ابو حامد کرمانی، افضل الدین (۱۳۸۳). مجموعه آثار افضل کرمانی. به کوشش دکتر محمدصادق بصیری. کرمان: دانشگاه شهید باهنر.

تاریخ سیستان (۱۳۸۱). تصحیح محمد تقی ملک‌الشعراء بهار، تهران: انتشارات معین.

-۱۹- در اینجا شایسته است به محققانی چون دکتر پروین ترکمنی آفر و دکتر علی‌اکبر کجاف و دکتر محسن مرسلپور که مقالاتی را در موضوعات مختلف درباره سلجوقیان نوشته‌اند، اشاره کنیم. از جمله محققان این حوزه نیز باید از دکتر ابوالقاسم فروزانی باد کرد که در حوزه تحقیق تاریخ حکومت‌های ترک‌تیاد در گفایی‌سیاسی ایران بزرگ، به تأثیف آثاری اقدام کرده‌اند.

-۲۰- بخشی از پژوهش‌های ایشان در موضوعات مذکور عبارتند از:

- «الگوهای گسترش کالبدی شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران»، ۱۳۸۵، پژوهشنامه علوم انسانی، ش. ۵۲.

- «بررسی ویژگی‌ها و مولفه‌های تاریخی مفهوم شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران»، ۱۳۸۵، فرهنگ، ش. ۱۹.

- «تأملاتی در مقوله شهر و مناسبات شهرنشینی»، ۱۳۸۴، فرهنگ، ش. ۱۸.

- «بررسی چگونگی تأثیرگذاری باورهای مذهبی بر زندگی اجتماعی شهری در عصر سلجوقی»، ۱۳۹۰، جستارهای تاریخی، سال ۱، ش. ۱.

- «تأملاتی در زندگی شهری و روستایی سده‌های میانه ایران»، ۱۳۸۷، کتاب ماه تاریخ و چهارمی، ش. ۱۲۶.

- «مژوی بر منظرهای مطالعه تاریخ اقتصادی اقتصادی شهرهای ایران»، ۱۳۹۰، کتاب ماه تاریخ و چهارمی، ش. ۱۵۶.

- «برگ زینی از میراث مکتوب روستائشنی و تاریخ کشاورزی در ایران»، ۱۳۸۷، کتاب ماه تاریخ و چهارمی، ش. ۱۲۳.

- «درآمدی بر سنجش‌نامه منابع و مأخذ مطالعات تاریخ شهر در سده‌های میانه تاریخ ایران»، ۱۳۹۰، کتاب ماه تاریخ و چهارمی، ش. ۱۵۷.

-۲۱- بخشی از پژوهش‌های ایشان درباره تاریخ سلجوقیان عبارت است از:

- «رویکردی متفاوت به رفتار و اصلاحات ابوالقاسم در گزینی»، ۱۳۸۵، فرهنگ، ش. ۱۹.

- «اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی»، ۱۳۸۶، مجله‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ش. ۵۰.

- «تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری عمادالدین کاتب اصفهانی»، ۱۳۸۶، فصلنامه‌ی علوم انسانی دانشگاه الزهرا، ش. ۵۵

-۲۲- نمونه‌ای از پژوهش‌های ایشان در موضوعات مذکور عبارتند از:

- «تجارت دریایی ایران در دوره سلجوقی، سده‌های ۵ و ۶ هجری با تأکید بر نقش بندر تیز»، ۱۳۸۶، فصلنامه‌ی علمی و پژوهشی علوم انسانی، ش. ۵۶.

- «تجارت دریایی خلیج فارس - چن در سده‌های میانه به روایت ناظر چینی»، ۱۳۸۷، فصلنامه‌ی روابط خارجی، ش. ۳۶.

- «سرگذشت مردم سیراف در کتاب تاریخ المستنصر این ماجد»، ۱۳۸۴، کتاب ماه تاریخ و چهارمی، ش. ۹۳.

- «غینه‌کاتب و مینه‌الطالب و رسیم الرسائل و نجوم الفضائل؛ دو رساله در فن کتابت از عهد سلجوقی»، ۱۳۸۴، کتاب ماه تاریخ و چهارمی، ش. ۹۵.

- «دین و مذهب در قلمرو اسپهیدان باوندی»، ۱۳۸۹، پژوهش‌های تاریخی، ش. ۶.

-۲۳- بخشی از تحقیقات صورت گرفته از طرف نگارنده عبارتند از:

- «بررسی روندهای شکل‌گیری و دگرگونی نظام اداره ایالات سلجوقی»، تابستان ۸۸، تاریخ اسلام و ایران علوم انسانی دانشگاه الزهرا، ش. ۲.

- «بررسی محدودیت‌های شناخت تحولات ایران عصر سلجوقی»، زمستان ۸۸، پژوهش‌های علوم تاریخی دانشگاه تهران، سال ۱، ش. ۲.

- «بررسی ساختار و ماهیت نظام حقوقی دولت سلجوقی»، پاییز ۸۸، پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان، ش. ۳.

- «آثار ضعف اقتصادی دولت سلجوقی در سیاست‌های اقتصادی دولت سلجوقی»، زمستان ۸۸، فرهنگ (ویژه تاریخ)، پژوهشگاه علوم انسانی، سال ۲۲، ش. ۷۲.

- «تحلیلی بر سیاست‌های اقتصادی دولت سلجوقی در زمینه نظام مالیاتی»، بهار ۸۷، علوم انسانی دانشگاه الزهرا (ویژه تاریخ)، سال ۱۸، ش. ۷۱.

- «وضعیت تجارت مسافر در ایران عصر سلجوقی»، تابستان ۸۷، ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان (ویژه تاریخ)، سال ۱۹، ش. ۵۳.

- «مبانی فکری تصویف خراسان در عصر سلجوقی»، بهار و تابستان ۸۹، نشریه‌ی علامه دانشگاه تبریز.

- «تشکیلات و مناصب دینی در ساختار دولت سلجوقی»، بهار و تابستان ۸۸، تاریخ ایران و اسلام، دانشگاه لرستان.